

Ганна Чередніченко

ЧЕРЕДНІЧЕНКО Ганна Олександрівна — здобувачка Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — проблема моральної свідомості, поняття справедливості як морально-правової категорії.

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ЗАСАДОВА КОНЦЕПТА МОРАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Кожна епоха породжувала свої уявлення людей про джерела і зміст поняття справедливості. Ці уявлення трансформувалися певним чином, набуваючи конкретно-історичний зміст у відповідній соціальній структурі суспільства, що знаходило своє відтворення у філософських, політико-правових і етичних вченнях.

Співвідношуючи мораль та право, П. Юркевич величезну увагу приділяє поняттю справедливості у його глибокій взаємодії з цими створіннями суспільства, акцентуючи на головній, найвагомійшій цінності цієї категорії.

Розуміючи їх взаємозв'язок, він присвячує свої твори з'ясуванню значущості ідеї справедливості, яка є моральною основою в праві і головним джерелом моралі, ретельно шукаючи ту спільну площу їх перетину, з якої бере початок процес співвідношення обох явищ. З цією метою він намагається пізнати сутність моралі і права, обґрунтувати єдність їхніх принципів, не зважаючи на суттєві розходження цих двох феноменів — створінь душі і розуму людини.

Тому, характеризуючи категорії права та моралі в процесі дослідження проблеми їх взаємозалежності виникає необхідність виявити особливості справедливості, у чому її універсальність. Впевнений у тому, що мета права і його сутність є ідея справедливості, яка в той же час є і ядром моральності, український філософ розглядає справедливість одночасно як моральний і правовий принцип, що визначає життя людини, функціонування суспільства та буття держави. Дійсно, справедливість, якою б не була її квінтесенція, сама по собі являється морально-правовою цінністю, однією з тих цілей або завдань, що ставить перед собою людина для досягнення кращого життя. Така думка ретельно обґрунтовується Памфілом Даниловичем в «Історії філософії права» (1868), де він звертається до видатних мислителів минулого та сучасності, в першу чергу до Платона, Арістотеля, Цицерона, Гоббса, Спінози, Руссо, Канта, Шеллінга, Адама Сміта, Сен-Сімона та ін.

Філософ помітив, що вже в основі стародавніх законів лежить уява про справедливість, яка обумовлює дії особистості. Навіть використання термінів «справедливе право» і «справедливе правосуддя» свідчить про те, що в правосвідомості народу абсолютно визначено виражена генетична спільність права і моралі.

Тому Юркевич трактує природу права, апелюючи до справедливості як до форми людського існування, критерій якої вбачається у вільній самоорганізації людини, що вимагає правдивого права. Основним принципом права він визнає справедливість. З цього приводу, звертаючись до юристів, український Вчений писав: «Вивчивши право з різних точок зору, ви, добродії, запаслися безліччю юридичного матеріалу, але щоб не залишитися з розсіяним розумінням розмаїття предметів і не отримати суперечливої думки, необхідно зробити перехід від множинного до єдиного, загального, від широкої маси відомостей — до їх єдності, вивчити принципи права [8, с.32]».

Ідея справедливості як одне з найважливіших проявів моральної свідомості і соціальної сутності людини виникла дуже давно. З метою з'ясування природи справедливості, підтвердження своєї концепції про справедливість як морально-правової категорії Юркевич звертається до пошуків джерел ідеї про справедливість, які знаходить у стародавніх легендах і міфах. Дійсно, згідно давньогрецьких міфів, що збереглися до наших часів, можна судити про те, що справедливість спочатку мала яскраву моральну форму вияву.

Відомо, що у давнину єгиптяни керувалися принципом «спокій держави — у справедливості». Римляни так і писали: *aequitas et bonum est lex legume* справедливість і благо є закон законів. У роботі «Історія філософії права», стосуючись питання про розуміння справедливості в Давній Греції, Памфіл Юркевич пише, що "сутність справедливості у піфагорійців полягала винятково у відплаті: «Людина, вчили вони, повинна одержати те добре або зле, яке вона зробила. Ця відплата тільки і здатна підтримувати моральну гармонію, без якої неможлива моральна, суспільна досконалість [8, с.97]». У міфах раннього періоду так звана справедливість, що відплачує, заснована на почутті помсти, носить чітко виражений караючий характер: за зроблене правопорушення карали не тільки особу, яка його зробила, але і її потомство. Тобто, справедливість виступає тут актом визнання, мірою рівноваги між правомірним її неправомірним, моральним і аморальним.

П. Юркевич звертається до Гомера, представника давньогрецьких трактувань справедливості, який описав справедливість, що відплачує, у богів, особливо у Зевса: їхня кара наздоганяла не тільки винуватця, але і його родичів і нащадків. Така «відплата» може не тільки торкнутися долі людини, але і вплинути на долю держави. Провина окремої людини переноситься на долю держави. Не занадто відрізнялися від давньогрецьких поглядів уявлення про справедливість у стародавніх слов'ян. Вони також були зв'язані з помстою. «А християнська віра навіть полягає в тому, що божественна правда — відплачує і відплачує всім тим, хто що заслуговує [9, с.224]».

До справедливості, що відплачує, П. Юркевич ставиться дуже негативно: «Заподіюючи зло тому, хто заподіяв зло, людина почуває внутрішнє задоволення, спокій, коли бачить страждання свого ворога. Це почуття він пізнає не як розумна істота, а як істота емпірична. Звідси випливає, що людина, відповідаючи злом за зло, здійснює ідею заслуженої відплати у формі помсти, тобто саме через спостереження за чужими стражданнями вона прагне задовольнити свої страждання. Тому в основі помсти лежить глибока аморальність. Так і «*jus talionis*» (око за око, зуб за зуб) не є право справедливої відплати», — пише він у роботі «Ідея вікової справедливості [9, с.225-226]». Учений переконано заявляє: «...і все-таки справедливість існує в самій природі всіх людей; тільки прояв цієї справедливості у одного народу здійснюється в одній формі, в іншого — в іншій; звідси і різні думки про справедливість. Ці думки про справедливість нестійкі, тоді як сама природна справедливість завжди і скрізь постійно однакова [9, с.89]».

Тому, починаючи дослідження поняття справедливості, Юркевич одразу ж вказує на необхідність диференціації справедливості на абсолютну та відносну: «...справливість може бути безумовна, з одного боку, та обумовлена, частково властива тій або іншій місцевості...» [9].

Абсолютна справедливість — сталий морально-правовий порядок, не обумовлений ніякими чинниками. Така справедливість втілюється в законах природних, безумовних, неписаних — це область морального закону. Вона може бути досягнута суспільством лише через добропорядність — рівновагу особистої свободи та блага суспільства.

Відносна справедливість виражається в законах державних, писаних. Розвиваючи цю думку, філософ порушує правомірне питання: яких законів повинна дотримуватися людина для того, щоб втілити в життя ідею справедливості, — штучних (державних) або даних від народження (природних)? За П. Юркевичем лише природна справедливість постійна, позачасова, незмінна. З її втіленням у національному і загальнолюдському правовому стандартах він зв'язує прогрес суспільства, пошуки варіантів подальшого удосконалювання суспільного і державного розвитку, шлях наближення до абсолютної справедливості.

Відносна справедливість розуміється як варіативність прояву абсолютної справедливості в ідеях, інститутах, формах законодавчого закріплення різних народів та держав у різні періоди їхнього історичного буття. Досягненням П. Юркевича у вирішенні питання про відносний характер справедливості можна вважати обґрунтування того, що справедливість є феноменом, неоднаковим для різних груп людей одного покоління і тому має відносний характер. Аргументуючи дане положення він наводить такий факт: римляни вважали справедливим і

корисним завойовувати інші народи, але представники завойованих народів вважали їхні діяння несправедливими і безчесними стосовно себе. Розвиваючи цю думку, учений наголошує на тому, що одному і тому ж явищу можуть надаватися діаметрально протилежні форми і термінологічні вирази: «Коли кілька людей поєднуються між собою багатством і силою, та така єдність є не що інше, як зграя, але її звикли називати аристократією. Коли народ діє у відповідності зі своєю волею і силою, то це називають народною свободою, що власне кажучи є сваволя» [9].

Поштовхом до уважного вивчення питання про історично несталий характер справедливості і про неоднакові уявлення про справедливість різних соціальних груп того самого історичного періоду слугувало висловлення Арістотеля про те, що «...справедливість — поняття відносне і розрізняється також як від властивості об'єкта, як і суб'єкта» [1, с.39].

У концепції українського ученого про види справедливості виразно простежується вплив вчення Арістотеля про справедливість. Це спостерігається насамперед у наголошенні на тому, що абсолютна справедливість не має поділу на певні види, тоді як відносна справедливість не може обійтися без цього. Як орієнтир для осягнення розумом різних видів відносної справедливості П. Юркевич використовує класифікацію Арістотеля на три підвиди справедливості: справедливість розподільча, справедливість зрівняльна, справедливість поблажлива (доброзичливість); однак у нього чіткіше проступають такі види справедливості, як та, що відплачує, розподільча та зрівнююча, на які вказує сучасна філософсько-правова наука [2, с.298-299].

Не обходить український філософ і ідеї Цицерона про три види поняття справедливості: справедливість для індивіда, справедливість для народу, справедливість для держави. Він позитивно сприймає міркування римського мислителя: те, що «справедливо щодо окремих осіб, те справедливо і щодо народів»; поділяє його застереження по відношенню до сліпої віри в закони, встановлені існуючою владою: «не все, що значиться у встановлених законах народів справедливо» [3, с.47, 49], тобто закон не завжди і не стосовно усіх справедливий.

Філософ вважає, що поняття справедливості незрівнянно більш ширше, ніж римське поняття *ius*, у якому моральність часто зникає, доходить до повного свого заперечення. Однак, давньоримський принцип справедливості не допускав довільного відправлення правосуддя або перешкоджав йому, контролював по можливості і пом'якшував його, у ряді випадків ставав приписом права. Це підтверджують висловлення видатних юристів Стародавнього Риму: «У всіх справах, особливо в праві, пам'ятай про справедливість» (Павел), «Там, де цього вимагає справедливість, потрібно допомогти» (Марцелла), «Хоча це і по праву, але справедливість вимагає» (Ульпіан), «...природній справедливості віддається перевага перед найсуворішим правом» (Цицерон).

Збіг ідеї права у греків з поняттям честі і справедливості Памфіл Данилович вбачає у тому, що грецький громадянин бачить у праві не претензії з боку держави до нього, а прояв тієї честі, якої він гідний за суспільну діяльність. Право в розумінні стародавнього грека, підкреслює філософ, тотожно достоїнству особистості, а все інше, що не відповідає достоїнству є несправедливим, ганебним, властивим тільки варварам [8, с.80-82].

Погляди П. Юркевича на морально-правову категорію справедливості полягають в тому, що він надає провідну роль справедливості по відношенню до права. Йому не імponує думка грецького софіста Протагора про те, що «справедливе чи несправедливе бере початок не з природи, а з права». Він показує на конкретних прикладах, як ті самі вчинки, однакові з погляду права, мають різну оцінку з позицій справедливості: «Ідея справедливості як самостійна ідея надає різного значення вчинкам, що у сфері права знаходилися б на одній лінії і рівномірно відхилялися від норм права». Наприклад, «багатій, що відмовив поденникові-бідняку в його заробітній платі», або «бідняк, що украв у багатія шматок хліба». Обидва вчинки, на його думку віддалилися від права на однакову дистанцію, але вони знаходяться «на різній дистанції» від справедливості [9, с.214].

Чим більше право буде пронизано моральністю, тим більше воно буде збігатися зі справедливістю. «Однак через свою обмеженість ми не можемо обійтися без права, оскільки

для реалізації життя відповідно до ідеї права, заснованої на одній справедливості, нам бракує божественної мудрості і святості» [9, с.217]. «Сама ідея справедливості, відповідно до якої «немає влади, якщо не від Бога» не повинна представлятися чимось фатальним, згубним, несвідомим. Навпаки, це встановлення влади від Бога вказує на моральний світоустрій, обумовлений відповідно до ідеї справедливості» [9, с.224].

П. Юркевич відзначає, що в морально-духовному плані справедливість у більшому ступені спирається на об'єктивну істину. Усвідомлення істини — найперша умова об'єктивності, а отже, і справедливості, яка відбиває правильність і точність оцінки, заходів впливу і вимог.

Щоб уявити повну картину поглядів на справедливість і її співвідношення з правом та мораллю П. Юркевич підходить до пізнання цього питання шляхом дослідження творчості мислителів різних епох. Так, об'єктивні ідеалісти відстоювали погляд на справедливість і несправедливість як на вічні і незмінні принципи людської природи. Прихильники морального релятивізму, вульгарного матеріалізму і нігілізму, навпаки, вважали, що поняття справедливості і несправедливості вкрай умовні і відносні, і не можуть мати в собі об'єктивного змісту. Такі ж погляди на природу і сутність справедливого і несправедливого характерні для неопозитивізму й екзистенціалізму. На думку прихильників цих філософських напрямків, моральні переконання стосовно справедливого та несправедливого не мають об'єктивного значення і змісту, а виражають лише суб'єктивні настанови й оціночні судження тих, хто їх висловлює.

П. Юркевича, як і Дж. Роулза, можна назвати прихильником змістовної концепції, що відноситься до типу договірних теорій і спирається на погляди

І. Канта. У ній першенствує «належне» як договір між людьми, коли людина є «зобов'язаною» стосовно іншої людини, і виконання цього «зобов'язання» називається любов'ю, що розуміється як прагнення підтримувати індивідуальність і волю іншого.

Американський філософ Дж. Роулз, у праці «Теорія справедливості» (1983), стверджував, що «справедливість — це перша чеснота суспільних інститутів, точно так як істина — перша чеснота систем думок» [6, с.19]. Іншу точку зору висловлював не менш відомий фахівець М. Уолзер у роботі «Сфери справедливості» (1983). Він не розглядав справедливість як якийсь особливий феномен, не відокремлював її від загальноприйнятих понять і вважав, що вона багато в чому має умовний характер: «Дане суспільство справедливе, якщо життя в ньому плине певим чином, таким, що відповідає загальноновизнаним переконанням, поглядам його членів». Одночасно він акцентував увагу на зрівняльній справедливості: кожному — одне й те саме (егалітарна рівність); кожному — за потребами; кожному — по заслугі; кожному — за рангом: кожному — за професійною придатністю; кожному — те, що призначено за законом [5, с.81-85].

Вчені «близького» зарубіжжя також не одностайні в цьому питанні. Наприклад, В. Нерсесянц стверджує, що «справедливість входить у поняття права, що право по визначенню справедливо, а справедливість — внутрішня властивість і якість права, категорія і характеристика правова, а не позаправова (моральна, релігійна і т.д.)» [4, с.28]. Відповідно, на його думку, справедливість не має жодного (морального, релігійного, світоглядного, політичного і т.п.) вияву, крім правового [4, с.30].

Такої ж точки зору дотримується Г. Манов: «...якого-небудь іншого регулятивного принципу, крім правового, справедливість не має...» [7, с.297].

П. Юркевич розглядає взаємовідношення права та справедливості через категорію рівності: «справедливість, з одного боку, не дозволяє праву зникнути в індивідуальних привілеях; а з іншого боку, ідея заслуг не дозволяє усім вважати себе однаково рівними». На думку Юркевича справедливість, як зміст права, є співвідношення міри свободи з мірою рівності, де право долає закон, а мораль долає право.

Він констатує, що ще мислителі античності розглядали ідею про абстрактну правову рівність людей як найважливішу умову справедливості. Більш докладно це питання піднімалося в епоху Відродження. Так, Жан-Жак Руссо підкреслював, що уявлення про справедливість випливають з рівності, а уявлення про несправедливість — з беззаконня і поневолення людини.

У цьому в певній мірі його підтримує П. Юркевич і далі розвиває логічно правильні тези стосовно того, що справедливість тому і справедлива, що в ній відтворено правову основу — принцип загальної рівності.

П. Юркевич аналізує це питання на прикладі формально рівних і приходиться до висновку, що відповідно до ідеї рівності в праві не можна без особливих заслуг надавати перевагу одній людині над іншим. Але якщо це відбувається, то ми будемо мати справу не з правом, а зі справедливістю, — вказує мислитель: «Це доводиться тим, що жодне право не порушується неминуче, якщо я: надаю перевагу одному над іншим без заслуг; але ідея справедливості вимагає іншого: щоб я не надавав переваги одному над іншим без заслуг». Тим самим філософ знову наголошує на тому, що справедливість є моральною категорією. Жодне право, яке б конкретне воно не було, не може бути таким самодостатнім, щоб виключити можливість протиріччя зі справедливістю. Тому що право прирівнює осіб, які не рівні у причетності до заслуг, а «ідея справедливості вимагає..., щоб я не надавав переваги одному над іншим без заслуг» [9, с.217]. Крім того, відповідно до індивідуальності право робить рівних нерівними. У цьому і є недолік права.

Отже, у сфері права, на думку П. Юркевича, мусять існувати необхідні умови для застосування правових вимог в окремих випадках у дусі справедливості. Тобто там, де існує протиріччя між правом і справедливістю, право в остаточному підсумку має узгоджуватися зі справедливістю. Для П. Юркевича принципове значення має справедливість як абсолютна категорія — «вічний всесвітній закон»: «Справедливість не обмежується тільки державою, де часто до деяких заслуг відносяться упереджено, а є вічним світовим законом, що діє навіть у потойбічному житті». У даному випадку справедливе за своєю природою право постає незмінною, абсолютною, вічною ідеєю, «морально-добрим законом», на відміну від законів писаних (непостійних, змінюваних), які створюються державою. Загальний закон природи виступає джерелом справедливості, взірцем моралі, мірилом права і неправда.

Юркевич характеризує справедливість як загальнолюдську цінність, що має на меті досягнення «загальнолюдського блага». Так, у справедливості віднайшлися декілька взаємозалежних граней: моральна категорія, принцип права та загальнолюдська цінність, це спонукало філософа до розуміння того, що справедливість призначена виступати в першу чергу етичним, оцінним поняттям світоглядного характеру стосовно складних соціальних явищ. Завдяки справедливості як етичній категорії з'ясовується об'єктивне значення уявлень про справедливість і несправедливість у конкретному суспільстві. У справедливості як принципі права головною є оцінка тих або інших соціальних явищ, вчинків і дій людей і соціально значимих у правовій сфері.

Отже, справедливість як моральне поняття може виступати в ролі взірця моральної оцінки, у ролі почуття, у ролі норми, мотиву поведінки, нарешті, у ролі морального ідеалу. Саме з точки зору морального ідеалу, втіленого в понятті справедливості, давалася і сьогодні дається оцінка різним економічним, політичним і правовим фактам дійсності.

Вивчення ідей про справедливість в історичному аспекті дає П. Юркевичу підстави для ствердження, що поняття справедливості, в процесі формування, відбиває реальні позитивні якості людини, проявляється у правдивості й об'єктивності, неупередженості оцінки вчинків та дій людей.

Справедливість виступає як поле взаємодії економіки, політики, права і моралі, відображає все розмаїття суспільних зв'язків і відносин людей, залишаючись в самому широкому плані, безсумнівно, філософською категорією. Справедливість можна вважати узагальнюючим філософським поняттям, концентровано відображаючим об'єктивні економічні, політичні, правові і моральні умови життя суспільства і тенденції їхнього розвитку. Відповідно до цього справедливість вимагає, щоб мораль і право, у їх тісному взаємозв'язку підтримували рівність і рівновагу між людьми, оскільки це необхідно для того, щоб кожен міг впроваджувати гідне людське існування.

Література

1. *Аристотель*. Политика // История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. Г.Г. Демиденко. — Х., 1999.
2. *Бачинин В.А., Сальников В.П.* Философия права. Краткий словарь. — СПб., 2002.
3. История политических и правовых учений / Под ред. Г.Г. Демиденко. — Х., 1999.
4. *Нерсесянц В.С.* Философия права. — М., 1997.
5. *Печерская М.В.* Современный дискурс справедливости: Джон Роулз или Майкл Уолзер? // Общественные науки и современность. — 2001. — №2.
6. *Роулз Дж.* Теория справедливости. — М., 1983.
7. Теория права и государства // Под ред. Д.Н. Манова. — М., 1995.
8. *Юркевич Памфіл*. З рукописної спадщини. — Київ, 1999.
9. *Юркевич Памфіл*. Історія філософії права (1868) // Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. — Київ, 2000.

Надійшла до редакції